

ครอบครัวชาวมุสลิมอินโดนีเซียในยุคหลังสุฮาร์โต ค.ศ. 1998–2015

The Indonesian Muslim Families after the Suharto era, 1998–2015

¹* บัญชา ราชมณี, ²ทวีศักดิ์ เพื่อกสม และ ³ฐานิดา บุญวรรณ

¹* Bancha Ratmanee, ²Davisakd Puaksom and ³Thanida Boonwanno

คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

Social Sciences, Naresuan University, Thailand

*Corresponding author Email: bancha.ratm@gmail.com

Received May 3, 2023; Revised May 28, 2023; Accepted June 5, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยชิ้นนี้มุ่งศึกษาเรื่องครอบครัวในอุดมคติของชาวมุสลิมอินโดนีเซียในยุคหลังสุฮาร์โตระหว่าง ค.ศ.1998–2015 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะแสดงให้เห็นถึง (1) ความเปลี่ยนแปลงในอุดมคติเรื่องครอบครัวของชาวมุสลิมอินโดนีเซียจากยุคสุฮาร์โตจนถึงช่วงยุคหลังสุฮาร์โต และ (2) ความพยายามของปัญญาชนมุสลิมในการสถาปนาอุดมคติครอบครัวแบบใหม่ผ่านนวนิยายอินโดนีเซีย โดยจะใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพแบบการพรรณนาทางประวัติศาสตร์ และการตีความหลักฐานเกี่ยวกับอุดมคติและความรู้สึกเรื่องครอบครัวผ่านนวนิยายอินโดนีเซียสมัยใหม่ด้วยกรอบคิดเรื่อง “พจนารมณ์” (emotive) ของวิลเลียม เรดดี (William Reddy) ผลจากการศึกษาพบว่า ผู้หญิงมุสลิมอินโดนีเซียได้เรียกร้องให้เปลี่ยนแปลงอุดมคติเรื่องครอบครัวแบบปิตาธิปไตยในยุคสุฮาร์โต เพื่อสร้างครอบครัวที่ดีกว่าอันวางอยู่บนคุณค่าแบบประชาธิปไตย ซึ่งสิทธิเสรีภาพ สิทธิสตรี และความเท่าเทียมทางเพศเป็นสิ่งสำคัญในการดำรงรักษาชีวิตครอบครัวที่มีความสุข

คำสำคัญ: ยุคหลังสุฮาร์โต; ครอบครัวมุสลิมอินโดนีเซีย; นวนิยายอินโดนีเซียสมัยใหม่; พจนารมณ์

Abstract

This research article focuses on the ideal family of Indonesian Muslims in the post-Suharto period during 1998–2015 and aims to illustrate: (1) the shift in Indonesian Muslim family ideals from the Suharto era to the post-Suharto period; and (2) the efforts of Indonesian Muslim intellectuals to establish a new family ideal through Indonesian novels. This article will employ a qualitative historical description approach and William Reddy's conceptual framework of "emotive"

to read and interpret evidences of family ideals and emotions from modern Indonesian fictions. The findings of the study revealed that the patriarchal ideal of the family of Indonesian Muslims in the Suharto era was challenged by Indonesian Muslim women in order to create a better family based on democratic values in which civil liberty, women's rights, and gender equality are essential in maintaining a happy family life.

Keywords: the post-Suharto; Indonesian Muslim families; Modern Indonesian novels; emotive

บทนำ

ระบบครอบครัว ชีวิตครอบครัว และประสบการณ์ทางอารมณ์ของชาวอินโดนีเซียในยุคสุฮาร์โตนั้นมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับระบอบการเมือง แต่กระนั้นหลังการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองใน ค.ศ. 1998 ระบบครอบครัวของชาวอินโดนีเซียดูเหมือนได้รับการเปลี่ยนแปลงเช่นกัน ทั้งนี้ในงานศึกษาเกี่ยวกับครอบครัว เพศสภาพ และบทบาทของสตรีอินโดนีเซีย พบว่า ลักษณะสังคมแบบปิตาธิปไตยในระบบครอบครัวยุคสุฮาร์โตนั้น ถูกประณามอย่างรุนแรงจากสตรีชาวอินโดนีเซีย ขณะที่แนวคิดเรื่องความเสมอภาคทางเพศกลายเป็นคุณค่าแบบใหม่ที่ได้รับการส่งเสริมในการมีชีวิตครอบครัวที่ดี (Chin, 2017) อย่างไรก็ตาม ในงานชิ้นสำคัญเรื่อง *Illiberal democracy in Indonesia: The ideology of the family state* (Bourchier, 2015) กลับชี้ให้เห็นว่า แม้แนวคิดระบบรัฐแบบครอบครัว (family state) และอุดมคติเรื่องครอบครัวยุคสุฮาร์โตจะถูกโจมตีอย่างหนักหน่วงจากกลุ่มปัญญาชนตั้งแต่ในทศวรรษ 1990 แต่เมื่อไม่กี่ปีมานี้ รัฐบาลมีความพยายามจะรื้อฟื้นอุดมการณ์ดังกล่าวกลับขึ้นมาอีกครั้งเพื่อตอบโต้อิทธิพลของกลุ่มการเมืองอิสลาม

แม้ข้อค้นพบของงานทั้งสองชิ้นชี้ให้เห็นว่า ภาพของชีวิตทางการเมืองและชีวิตครอบครัวของชาวอินโดนีเซียมีพลวัตอยู่ตลอดเวลา และไม่มีอุดมการณ์หรือระบบครอบครัวแบบใดแบบหนึ่งขึ้นมาครองอำนาจนำทางการเมืองอย่างเบ็ดเสร็จ ทว่าการรื้อฟื้นอุดมการณ์รัฐแบบครอบครัวยุคสุฮาร์โตนั้นก็อาจหมายความว่าสังคมอินโดนีเซียกำลังจะหวนกลับไปสู่ยุคการปกครองแบบอำนาจนิยมอีกครั้ง ซึ่งการใช้ความรุนแรงเพื่อปราบปรามความเห็นต่างและการจำกัดสิทธิเสรีภาพของประชาชนเกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย เพราะโดยเนื้อแท้แล้ว อุดมการณ์ดังกล่าวมีท่าทีต่อต้านระบอบประชาธิปไตยและแนวคิดเสรีนิยม อย่างไรก็ตาม ชีวิตครอบครัวนั้นไม่ได้ถูกก่อรูปขึ้นเพียงจากแนวคิด อุดมคติ กฎหมาย หรือการแต่งงานเท่านั้น หากแต่ความรู้สึกก็มีบทบาทสำคัญอย่างมากในการหล่อหลอมและรักษาความเป็นครอบครัวที่มีความสุขและประสบความสำเร็จด้วย ทว่าแง่มุมสำคัญนี้กลับเป็นสิ่งที่งานศึกษาสองชิ้นมองข้ามไป

เพราะฉะนั้น บทความวิจัยชิ้นนี้จึงมุ่งศึกษาความเปลี่ยนแปลงอุดมคติและความรู้สึกเกี่ยวกับเรื่องครอบครัวของชาวมุสลิมอินโดนีเซียในยุคหลังสุฮาร์โตระหว่าง ค.ศ.1998–2010 โดยใช้วิธีการศึกษาและกรอบคิดของวิลเลียม เรดดี (William Reddy) ที่ได้เสนอไว้งานเรื่อง *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions* (2001) โดยเฉพาะวิธีการดึงเอาเนื้อหาจากนวนิยายนำมาใช้เป็นแกนกลางในการศึกษาและหาภาพรวมของอารมณ์ความรู้สึกแห่งยุคสมัย อันวางอยู่บนกรอบคิดที่ว่า การแสดงความรู้สึกของมนุษย์นั้น จะสัมพันธ์กับระบอบการเมืองที่กำลังครองอำนาจนำ ซึ่งมักจะสถาปนากฎเกณฑ์ทางอารมณ์ที่เรียกร้อง บังคับ หรือลงโทษ เพื่อให้ปัจเจกบุคคลได้แสดงหรือข่มความรู้สึกอยู่เสมอ ทั้งนี้การแสดงความรู้สึกของปัจเจกบุคคลถือเป็น “พจนารมณ์” (emotive) หรือคำบ่งชี้ทางความรู้สึก เพราะท่าทางหรือคำพูดที่แสดงความรู้สึก ของมนุษย์นั้น มีลักษณะของการต้องสำรวจ เร่งเร้า ซ่อนเร้น หรือลดความเข้มข้นของความรู้สึกที่อยู่ข้างในของผู้พูดก่อนจะแสดงออกมา ทว่าความพยายามดังกล่าวของผู้พูดอาจสำเร็จหรือไม่ก็มักจะล้มเหลวอยู่เสมอ เพราะไม่มีภาษาใดที่จะสามารถจับความรู้สึกที่อยู่ข้างในได้มาทั้งหมด ดังนั้นการแสดงความรู้สึกจึงเป็นพจนารมณ์และเปลี่ยนแปลงได้ง่าย (Reddy, 2001)

บทความวิจัยชิ้นนี้ต้องการที่จะแสดงให้เห็นถึงภาพของความเปลี่ยนแปลงด้านอุดมคติและความรู้สึกหรือพจนารมณ์ในเรื่องครอบครัวของชาวมุสลิมอินโดนีเซีย โดยใช้ให้เห็นว่าเมื่อไหร่และเหตุใดอุดมคติเรื่องครอบครัวในยุคสุฮาร์โตจึงกลายเป็นเป้าหมายของการเปลี่ยนแปลง รวมทั้งระบบครอบครัวแบบใหม่นั้นเชิดชูอารมณ์ความรู้สึกแบบใด ทั้งนี้ในส่วนแรกของบทความจะอภิปรายถึงลักษณะระบบครอบครัวชาวมุสลิมอินโดนีเซียในยุคสุฮาร์โตจากงานศึกษาที่ผ่านมา จากนั้นในส่วนสุดท้ายจะอภิปรายถึงความพยายามปรับเปลี่ยนอุดมคติเรื่องครอบครัวแบบใหม่ ซึ่งแสดงให้เห็นผ่านนวนิยายอินโดนีเซียสมัยใหม่ที่ออกมาในยุคหลังสุฮาร์โต ทั้งนี้ ผู้วิจัยต้องการเสนอว่า ครอบครัวของมุสลิมอินโดนีเซียในยุคหลังสุฮาร์โตเป็นความพยายามของคนหนุ่มสาวมุสลิมรุ่นใหม่ที่จะพยายามเปลี่ยนระบบครอบครัวแบบปิตาธิปไตยไปสู่ครอบครัวแบบใหม่อันวางอยู่บนคุณค่าแบบประชาธิปไตย ที่รองรับความเท่าเทียมทางเพศ การมีสิทธิเสรีภาพ และการไม่ใช้ความรุนแรงภายในครอบครัว

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาอุดมคติเรื่องครอบครัวของชาวมุสลิมอินโดนีเซียจากยุคสุฮาร์โตจนถึงช่วงยุคหลังสุฮาร์โต
2. เพื่อศึกษาความพยายามสถาปนาอุดมคติครอบครัวแบบใหม่ผ่านนวนิยายอินโดนีเซีย

บททวนวรรณกรรม

ส่วนที่ 1 งานศึกษาเรื่องครอบครัวในอินโดนีเซีย

หลังสุฮาร์โตลงจากอำนาจใน ค.ศ.1998 แนวคิดเรื่องความเสมอภาคทางเพศระหว่างชายและหญิงกำลังกลายเป็นคุณค่าแบบใหม่ที่ได้รับการส่งเสริม เพื่อเป้าหมายของการมีชีวิตครอบครัวที่ดี (Chin, 2017) ทว่าในงานศึกษาเรื่องครอบครัวชิ้นสำคัญเรื่อง *Illiberal democracy in Indonesia: The ideology of the family state* กลับชี้ให้เห็นอย่างมีนัยสำคัญว่า แม้แนวคิดรัฐแบบครอบครัว (family state) ในยุคสุฮาร์โตจะถูกโจมตีอย่างหนักหน่วงจากกลุ่มปัญญาชนมาตั้งแต่ในทศวรรษ 1990 แต่เมื่อไม่กี่ปีมานี้ รัฐบาลได้มีความพยายามจะรื้อฟื้นอุดมการณ์ดังกล่าวกลับขึ้นมาอีกครั้ง เพื่อใช้ตอบโต้อิทธิพลของกลุ่มการเมืองอิสลามที่กำลังขยายตัวขึ้นอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ยุคระเบียบใหม่หรือระบอบสุฮาร์โตล่มสลาย (Bourchier, 2015) ทั้งนี้ น่าสนใจว่าการต่อสู้เรียกร้องประชาธิปไตยของมวลชนชาวอินโดนีเซีย โดยมุ่งหมายเปลี่ยนแปลงสังคมแบบปิตาธิปไตยไปสู่คุณค่าประชาธิปไตยและสิทธิเสรีภาพของปัจเจกบุคคล ดูเหมือนจะค่อย ๆ หวนคืนกลับไปเป็นเหมือนในยุคสุฮาร์โต เมื่อชนชั้นนำรู้สึกถึงความไม่เอกภาพของชาติหรือความกลมเกลียวของครอบครัวอินโดนีเซียอันถูกประกอบขึ้นจากผู้คนหลากหลายกลุ่มวัฒนธรรมนั้น กำลังถูกคุกคาม ดังเช่นในครั้งที่การเติบโตของพรรคคอมมิวนิสต์อินโดนีเซียในช่วงทศวรรษ 1950–1960

ส่วนที่ 2 งานศึกษาเกี่ยวกับวรรณกรรมอินโดนีเซียสมัยใหม่

การศึกษาวรรณกรรมอินโดนีเซียสมัยใหม่ในยุคหลังสุฮาร์โตจำนวนมาก ได้เผยให้เห็นถึงอุดมคติครอบครัวแบบใหม่หลากหลายแนวขึ้น โดยหลัก ๆ เป็นการแสดงให้เห็นถึงการเคลื่อนไหวต่อสู้ระหว่างครอบครัวแบบปิตาธิปไตยและครอบครัวที่วางอยู่บนคุณค่าแบบประชาธิปไตย ทั้งนี้ถ้าประเทศชาติเปรียบเหมือนครอบครัว ดังนั้นบทบาทของผู้ชายหรือพ่อและบทบาทของสตรีเพศต้องถูกเปลี่ยนไปสู่การมีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมมากขึ้น โดยมีส่วนร่วมในทุกกิจกรรมทางสังคมและการเมืองอย่างเสมอภาค นักเขียนสตรีกลุ่ม “Sastra wangi” [ศาสตรา วังจี หรือวรรณกรรมรัญจวน] หรือวรรณกรรมแบบทางโลกย์ (secular literature) ที่พูดถึงเรื่องต้องห้ามหรือเรื่องน่าบัดสีของสตรีเพศอย่างเปิดเผย เชิดชูความเป็นปัจเจกชน สิทธิมนุษยชนหรือสิทธิสตรี และอุดมการณ์แบบเสรีนิยม (Hatley, 1999; Sangrat, 2012; Sears, 2007; Marching, 2007)

ในขณะที่วรรณกรรมอิสลามอินโดนีเซียต่างจากนวนิยายข้างต้น โดยคำสอนของศาสนาอิสลามและภาษาอาหรับ โดยบรรดาภิกษุและนักเขียนที่มีปมหลังทางการศึกษาจากโรงเรียนสอนศาสนาอิสลามหรือ “เปอซันเตริน” (Pesantren) และมีเป้าหมายเพื่อเผยแพร่คำสอนในศาสนาอิสลามผ่านการเล่าเรื่องราว (Arnez, 2009; Nor Ismah, 2011) นอกจากนี้ วรรณกรรมอิสลามยังกลายเป็นวรรณกรรมอินโดนีเซียกระแสหลักหลังจากถูกมองข้ามไปนานหลายทศวรรษ โดยเชิดชูสนับสนุนแนวคิดสิทธิสตรี

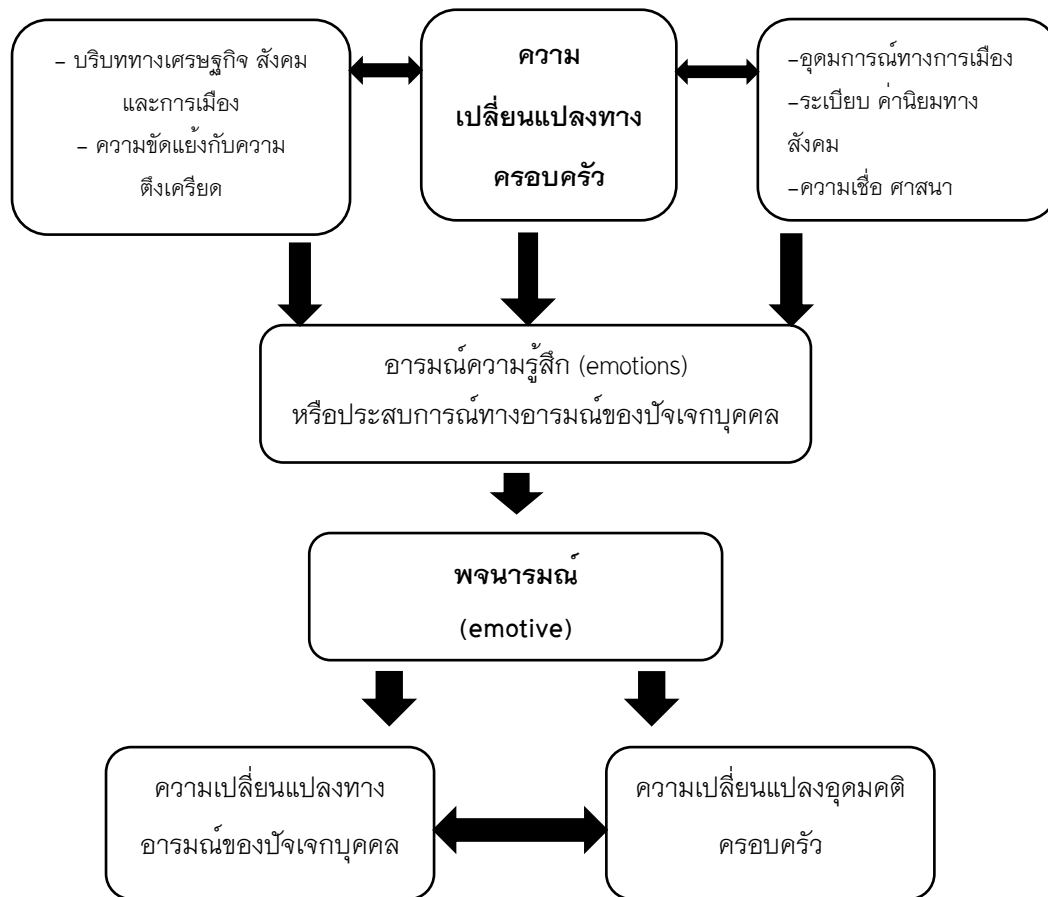
และการตีความศาสนาอิสลามด้วยมุมมองของสตรี (Arimbi, 2009; Arnez & Dewojati, 2010; Danerek, 2006)

แม้งานศึกษาวรรณกรรมเหล่านี้มีคุณูปการสำคัญ โดยชี้ให้เห็นถึงลักษณะของระบบครอบครัว การแสดงความรู้สึก และการท้าทายบรรทัดฐานทางสังคมแบบปิตาธิปไตย รวมทั้งความพยายามสร้างสังคมใหม่ในอุดมคติที่ดั่งใจ ดังเห็นได้จากฉากหรือการพรรณนาถึงบุคลิกและความรู้สึกแบบใหม่ที่นำมายกย่องเชิดชูผ่านตัวเอกในนวนิยาย ที่มักจะนำเสนอตัวละครชายที่มักเป็นคนน่าฆ่า ทำตัวแปลก ๆ และอ่อนโยน แทนที่จะเป็นคนแข็งแกร่งแบบในยุคสุฮาร์โต ขณะที่ผู้หญิงถูกเปลี่ยนจากคนพูดน้อยและขม ความรู้สึกก็กลายมาเป็นคนพูดจาโผงผาง มั่นใจในตัวเอง รวมทั้งสนับสนุนประชาธิปไตย เสรีภาพ และสิทธิสตรีสากล แต่กระนั้น วิธีการศึกษาและกรอบคิดยังคงมีข้อจำกัดต่อการทำความเข้าใจอุดมคติเรื่องครอบครัวในอินโดนีเซีย ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดเรื่องวาทกรรม (discourse analysis) หรือสตรีนิยม (feminist) ที่มุ่งสนใจการเปลี่ยนแปลงในเชิงความคิด ก็ยังไม่อาจแสดงถึงความเปลี่ยนรูสึกผ่านภาษา หรือประสบการณ์ทางความรู้สึกของชาวมุสลิมอินโดนีเซีย ที่สัมพันธ์ลึบไปกันกับความเปลี่ยนแปลง และเสรีภาพทางการเมืองและระบบครอบครัว

กรอบแนวคิดการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีรายละเอียดดังนี้

ผู้วิจัยใช้วิธีการศึกษาแบบการพรรณนาวิเคราะห์ (analytic description) ตามหลักการวิจัยเอกสาร (documentary research) อันวางบนแนวคิดเรื่องพจนานุกรมและวิธีการศึกษาของวิลเลียม เรดดี ดังนั้น ผู้วิจัยจึงพิจารณาเอกสารหลักฐานชั้นต้นในฐานะการปฏิบัติและการแสดงออกทางอารมณ์ หรือ “พจนานุกรม” แบบหนึ่งของชาวอินโดนีเซีย ซึ่งจะสัมพันธ์กับบรรทัดฐานทางอารมณ์หรือระบอบการเมืองในยุคสมัยนั้น ๆ ดังนั้น พจนานุกรม อันหมายถึงเครื่องมือในการแสดงความรู้สึกของมนุษย์ ซึ่งใช้ในการวิเคราะห์ตัวบทที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึก

ระเบียบวิธีวิจัย

บทความวิจัยชิ้นนี้จะดำเนินการวิจัยโดยการวิเคราะห์เอกสารชั้นต้นและชั้นรองเกี่ยวกับชีวิตครอบครัวของชาวอินโดนีเซียที่อยู่ในเอกสารชั้นต้น คือ นวนิยายอินโดนีเซียสมัยใหม่ ที่ถูกตีพิมพ์ออกมาในช่วงระหว่าง ค.ศ. 1998-2015 ได้แก่ นวนิยายเรื่อง *Saman* [ซามาน] (Ayu Utami, 1998) *Perempuan Berkalung Sorban* [หญิงสาวโพกผ้าสละบัน] (Abidah El Khalieqy, 2001) *Ulid; Sebuah Roman* [อุลิด] (Mahfud Ikhwan, 2009) และ *Kambing dan Hujan: Sebuah Roman* [แพะและสายฝน: โรมานซ์เรื่องหนึ่ง] (Mahfud Ikhwan, 2015) ในขณะที่เอกสารชั้นรองเป็นงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับเพศสภาพผู้หญิง และครอบครัวชาวอินโดนีเซีย นอกจากนี้ บทความวิจัยชิ้นนี้จะวางอยู่ในขอบเขตการศึกษาที่ครอบคลุมในช่วงระหว่าง ค.ศ. 1998-2015 ทั้งนี้ สำหรับการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยจะใช้วิธีการอ่านนวนิยายอินโดนีเซียด้วยกรอบคิดพจนารมณ์ โดยมองว่าตัวบทหรือคำพูดเกี่ยวกับความรู้สึกที่อยู่ในนวนิยายนั้นเป็นการแสดงความรู้สึกผ่านภาษาอินโดนีเซียวางอยู่บนบริบทเฉพาะทางประวัติศาสตร์

ผลการวิจัย

อุดมคติเรื่องครอบครัวของชาวมุสลิมอินโดนีเซียจากยุคสุฮาร์โตจนถึงช่วงยุคหลังสุฮาร์โต

ในช่วงก่อนยุคสุฮาร์โต ระบบครอบครัวในสังคมอินโดนีเซียมีหลากหลายรูปแบบ แต่เมื่อสุฮาร์โตขึ้นสู่อำนาจแล้ว มี “ระบบครอบครัวอินโดนีเซีย” แบบเดียวที่ได้รับการสนับสนุน ซึ่งสอดคล้องกับระบบการเมืองปัจเจกนิยมหรือยุคระเบียบใหม่ของสุฮาร์โต ทั้งนี้ ซายา ชิราอิชิ (Saya Shiraishi) ได้ชี้ให้เห็นว่า การเมืองและเรื่องครอบครัวในยุคสุฮาร์โตมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยจะแสดงออกผ่านภาษาอินโดนีเซียในแบบ “ภาษาครอบครัว” (familial language) เช่น ในชีวิตประจำวัน ตำราเรียน นวนิยาย หรือในบันทึกอัตชีวประวัติของสุฮาร์โต ซึ่งพบว่าสุฮาร์โตเรียกบรรดารัฐมนตรีของตนว่า “anak” [อะนัค หมายถึง เด็กหรือลูก] ในขณะที่บรรดาลูกน้องหรือรัฐมนตรีจะเรียกเขาด้วยสรรพนามว่า “bapak” [บาปะ หมายถึง พ่อหรือคุณพ่อ] อีกทั้งแนวคิดเรื่องครอบครัวยังอยู่ความสัมพันธ์ระหว่างครูกับนักเรียน ผู้นำกองทัพกับกำลังพล ประธานาธิบดีกับประเทศชาติ ซึ่งต่างอยู่ภายใต้หลักการและการแสดงออกผ่านภาษาแบบเดียวกัน (Shiraishi, 1997) กล่าวได้ว่า สุฮาร์โตปกครองอินโดนีเซียเสมือนหนึ่งครอบครัวทั้งในฐานะผู้นำและคุณพ่อสูงสุด ขณะที่ลูกน้องและประชาชนของตนนั้นเป็นเหมือนเด็กๆ หรือลูก ๆ

ในยุคสุฮาร์โต เรื่องเพศสภาพยังถูกนำมาใช้เป็นตัวกำหนดบทบาทหน้าที่ของสมาชิกในครอบครัวหรือสังคม โดยมองว่าความแตกต่างทางเพศเป็นเรื่องธรรมชาติ จึงทำให้อำนาจรวมไปถึงบทบาทหน้าที่ระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายไม่เหมือนกัน กล่าวคือ ผู้ชายมักถูกคาดหวังในฐานะพ่อผู้ปกป้องและผู้นำครอบครัว ขณะที่ผู้หญิงถูกคาดหวังว่าจะเป็นแม่และภรรยาที่ดีหรือมีบทบาทเพียงในบ้าน ซึ่งแนวคิดดังกล่าวก็ยิ่งเพิ่มความไม่เสมอภาคระหว่างผู้ชายและหญิง โดยทำให้ผู้หญิงตกอยู่ในสถานะต่ำกว่าผู้ชาย (Wieringa, 2003) อย่างไรก็ตาม การทำให้ชีวิตครอบครัวสมบูรณ์แบบ รัฐจึงต้องสถาปนาอุดมคติ คุณค่า บรรทัดฐาน หรือวิธีการจัดการหลายอย่างเกี่ยวกับครอบครัว เพื่อเรียกร้องหรือกระตุ้นให้ชาวมุสลิมอินโดนีเซียทุกเพศวัยพยายามยอมรับและปฏิบัติตาม เช่น “Keluarga Sakinah” หรือครอบครัวสามัคคี “Keluarga Maslahah” หรือครอบครัวที่ดีงามและรุ่งเรือง และ “Ibusim” หรือความเป็นแม่แห่งรัฐ (Suryakusuma, 1996) รวมทั้ง “KODRAT Wanita” หรือคติว่าด้วยหน้าที่ของแม่และภรรยา (Curnow, 2007) ในขณะเดียวกัน รัฐบาลแต่ยังได้เข้ามาจัดการดูแลเรื่องการแต่งงานและเรื่องครอบครัว เพื่อส่งเสริมความเป็นครอบครัว เช่น นโยบายการวางแผนครอบครัว และการออกกฎหมายแต่งงานแบบผัวเดียวเมียเดียว (Cammack, 1989; Warwick, 1986)

กระนั้น ไม่ใช่อุดมการณ์หรือแนวคิดเท่านั้นที่เป็นเรื่องสำคัญเกี่ยวกับครอบครัว หากแต่ความเป็นครอบครัวอินโดนีเซียยังถูกหล่อหลอมหรือขับเคลื่อนโดยความรู้สึกอีกด้วย เพราะหากปราศจากความรู้สึกแบบเดียวกันแล้ว ความเป็นครอบครัวก็อาจแตกสลายได้ ทั้งนี้ในชีวิตครอบครัวของชาว

อินโดนีเซีย “hangat” [ฮังจัต] หรือความอบอุ่นที่ชาวอินโดนีเซียจะได้รับจากครอบครัวตั้งแต่วัยเด็กผ่านความใกล้ชิด สนับสนุน และความผูกพันร่วมกัน อันจะนำความรู้สึกมั่นคงปลอดภัย ความสะดวกสบาย ความรัก และความสุขมาสู่สมาชิกในครอบครัว (Shiraishi, 1997) และ “kehilangan” [เกอฮิลังงัน] หรือความรู้สึกสูญเสียบุคคลหรือสิ่งอันเป็นที่รักอันเปี่ยมปรีดีและสูงส่ง เนื่องจากสิ่งที่สูญเสียไปนั้นไม่อาจหวนคืนกลับมาและกลายเป็นความทรงจำอันหอมหวาน เช่น การสูญเสียความอบอุ่นหรือโลกในวัยเด็กที่มีแม่คอยประคบประหม่อม (Shiraishi, 1997) นั้นเป็นความรู้สึกที่เป็นเหมือนแกนกลางของชีวิตครอบครัวของชาวอินโดนีเซีย แม้เวลาอาจผ่านไปจนกระทั่งเด็กเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ผู้ชายกลายเป็นพ่อ และผู้หญิงกลายเป็นแม่หรือภรรยา ทว่า “ฮังจัต” และ “เกอฮิลังงัน” ไม่ได้หายไป โดยจะยังคงอยู่ความทรงจำหรือความทรงจำร่วมของชาวอินโดนีเซียทุกคน

นอกจากนั้นแล้ว ระบบครอบครัวในยุคสุฮาร์โตยังได้เรียกร้องการให้ความรักหรือการเสียสละอย่างไม่มีเงื่อนไขจากผู้ปกครองของเด็ก ๆ อีกด้วย เนื่องจากการจะเป็นครอบครัวสุขสันต์ที่สมบูรณ์แบบนั้นจะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากความรักของพ่อกับแม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอุทิศตนของแม่ ซึ่งได้รับการยกย่องว่าสูงส่ง เช่น อาบน้ำ ป้อนข้าว เปลี่ยนเสื้อผ้า และการให้การศึกษา บทบาทหน้าที่เหล่านี้ถูก (Shiraishi, 1997) ในทางกลับกัน บรรดาลูก ๆ ก็ได้รับการกระตุ้นแสดงความรู้สึกกตัญญูรู้คุณ โดยเคารพเชื่อฟังและเรียนรู้การแสดงออกอย่างเหมาะสม (Shiraishi, 1997) อาจกล่าวได้ว่าระบอบการเมืองยุคสุฮาร์โตจึงเป็นเหมือนกับระบบครอบครัว โดยอุดมคติหรือคุณค่าต่าง ๆ เกี่ยวกับครอบครัวเป็นดังวิธีการจัดการความสัมพันธ์ภายในครอบครัว ในขณะเดียวกัน การเน้นย้ำคุณค่าทางอารมณ์ก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สำคัญสำหรับการมีชีวิตครอบครัวที่ดี อันเป็นสิ่งที่รัฐต้องการให้ปัจเจกบุคคลและครอบครัวพยายามแสดงออกมา

ในยุคสุฮาร์โต สมาชิกในครอบครัวไม่เพียงถูกคาดหวังให้พยายามแสดงความรู้สึกตามกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ถูกกำหนดเอาไว้ แต่จะต้องหลีกเลี่ยงมิให้เกิดเรื่องอื้อฉาวขึ้นภายในครอบครัว จนกระทั่งเป็นที่รับรู้ในพื้นที่สาธารณะ เช่น การมีชู้ และปัญหาในชีวิตคู่ เพราะอาจไปทำลายอำนาจและสถานะทางสังคม รวมทั้งความกลมเกลียวภายในครอบครัวได้ ดังนั้น การปิดบังซ่อนเร้นเรื่องอื้อฉาวเพื่อมิให้เป็นที่ยอมรับแก่สาธารณะจึงกลายเป็นอีกทางเลือกหนึ่งในการทำให้ชีวิตครอบครัวสมบูรณ์แบบแต่ปัญหาการใช้ความรุนแรง การทุจริต และการเล่นพรรคเล่นพวกของรัฐบาล ก็กลายเป็นเรื่องเสื่อมเสียต่อครอบครัวอินโดนีเซียของคุณพ่อสุฮาร์โตและกองทัพอย่างไม่อาจปกปิดได้ โดยในช่วงทศวรรษ 1990 ภาพการเป็นคุณพ่อใจกว้างของสุฮาร์โตเริ่มไม่เป็นที่ต้องการสำหรับคนหนุ่มสาวมุสลิมอินโดนีเซียรุ่นใหม่ เพราะคนเหล่านี้ไม่เพียงปฏิเสธการใช้ความรุนแรงของรัฐ แต่ยังเรียกร้องการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเท่าเทียมระหว่างชายและหญิงตามระบอบประชาธิปไตย ซึ่งในที่สุดก็นำไปการเคลื่อนไหวเรียกร้องการปฏิรูปการเมืองจนกระทั่งสุฮาร์โตลงจากอำนาจใน ค.ศ.1998 (Hefner, 2000; Van Dijk, 2001)

กระนั้น มรดกทางสังคมในยุคสุฮารโตยังคงมีอยู่ ดังเห็นได้จากกรณีผู้นำมุสลิมจากสถาบันของรัฐ สมาคมหรือองค์กรมุสลิม หรือพรรคการเมืองอิสลามบางส่วน ได้ออกมาเคลื่อนไหวต่อต้านการขึ้นเป็นผู้นำของเมฆาวาตี สุการ์โนบุตรี โดยอ้างว่าผู้หญิงควรเป็นแม่บ้านและไม่เหมาะสมในการเป็นผู้นำในสังคมมุสลิม (Aspinall & Fealy, 2010; Van Doorn–Harder, 2002) แต่การมีเสรีภาพในการแสดงออกในยุคหลังสุฮารโตนั้นส่งผลทำให้ชาวอินโดนีเซียสามารถออกแสดงความเห็นและเคลื่อนไหวอย่างอิสระ โดยไม่ต้องกลัวว่าจะถูกปราบปรามอย่างรุนแรง ทั้งนี้ นอกจากการเรียกร้องการปฏิรูปการเมืองให้เป็นประชาธิปไตยแล้ว การเคลื่อนไหวเรียกร้องสตรีชาวอินโดนีเซียก็เกิดขึ้นด้วยเช่นกัน โดยเรียกร้องให้มีการปฏิบัติต่อผู้หญิงอย่างเท่าเทียมกับผู้ชาย และเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองหรือเรื่องสาธารณะมากขึ้น รวมทั้งนำเสนอกรอบคิดในอุดมคติแบบใหม่ที่ชี้นำผู้หญิงได้รับความเป็นธรรมมากขึ้น เนื่องจากผลพวงของระบอบการเมืองและระบบครอบครัวแบบปิตาธิปไตยในยุคสุฮารโตนั้น ทำให้ผู้หญิงอินโดนีเซียจำนวนมากประสบกับความทุกข์ทรมานทั้งร่างกาย จิตใจ และความรู้สึก (Blackburn, 2004; Robinson, 2008)

ความไม่เท่าเทียมและชีวิตครอบครัวสุขสันต์ของผู้หญิงอินโดนีเซียมิได้แสดงผ่านขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิสตรีเท่านั้น เพราะหลังการยกเลิกกฎหมายต่าง ๆ ในสมัยสุฮารโตที่จำกัดเสรีภาพสื่อ ก็ทำให้สรรพเสียงต่าง ๆ ที่เคยอยู่ในสถานะเหมือนคนเป็นใบ้ เงียบงัน หรือพูดไม่ได้ของผู้หญิงอินโดนีเซียเริ่มมีเสียงดังขึ้น โดยแสดงออกมาผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ในประเทศ ซึ่งได้ผุดขึ้นมาราวกับดอกเห็ดหลังสังคมมีเสรีภาพมากขึ้น เช่น บทความ เรื่องสั้น และนวนิยายของนักเขียนสตรีอินโดนีเซีย (Avelling, 2007; McGlynn, 2000) ทั้งนี้แม้จะมีวรรณกรรมใหม่ ๆ ออกมาหลากหลายแนวในยุคหลังสุฮารโต (Danerek, 2006) แต่ในนวนิยายที่เกี่ยวกับครอบครัวก็ได้เผยให้เห็นถึงความพยายามเปลี่ยนแปลงระบบครอบครัวด้วยอุดมคติแบบใหม่ที่ดีกว่า ดังนั้น แทนที่ผู้หญิงต้องเป็นคนที่นั่งเงียบ พูดน้อย หรือซ่อนเร้นความรู้สึก อันเป็นทางเลือกที่ช่วยให้ผู้หญิงสามารถหลีกเลี่ยงจากการถูกประณามหรือโดนลงโทษทางกายภาพ แต่กระนั้นก็ตาม นักเขียนสตรีอินโดนีเซียในยุคหลังสุฮารโตกลับต้องการพูดหรือแสดงออกมาอย่างเปิดเผย โดยถือว่าเป็นความกล้าหาญที่น่ายกย่อง

ทั้งนี้หลังจากสุฮารโตลงจากอำนาจเพียงไม่กี่วัน นวนิยายเรื่อง *Saman* [ซามาน] (Ayu Utami, 1998) ของนักเขียนสตรีชาวอินโดนีเซียหน้าใหม่นามว่า आयู อุตามิ (Ayu Utami) นักหนังสือพิมพ์ นักเขียน และนักเคลื่อนไหวทางการเมือง ซึ่งได้รับรางวัลชนะเลิศนวนิยายยอดเยี่ยมจาก “Dewan Kesenian Jakarta” [DKJ หรือ “สถาบันศิลปะจากการตา”] ก็ถูกตีพิมพ์ออกมา โดยเป็นเรื่องราวของคนหนุ่มสาวกลุ่มหนึ่งที่ใช้ชีวิตและทำงานอยู่ในมหานครใหญ่ของประเทศ และได้เข้ามามีส่วนร่วมเคลื่อนไหวทางการเมือง ณ ช่วงปลายยุคสุฮารโต แต่กระนั้นการพูดถึงเรื่องต้องห้ามทางเพศด้วยการบรรยายฉากร่วมเพศหรือความรู้สึกทางเพศของผู้หญิงอย่างเปิดเผย ไม่เพียงท้าทายสังคมแบบปิตาธิปไตยของอินโดนีเซียและในครอบครัว โดยการทำให้ผู้หญิงกลายเป็นผู้นำ ไม่ว่าในเรื่องการร่วมเพศ การเมือง หรือกิจกรรมอื่น ๆ ที่สังคมมองว่าเป็นเรื่องต้องห้ามหรือซ่อนเร้นไม่เปิดเผย แต่ยังถือเป็นการ

ปฏิเสธอุดมคติเรื่องความเป็นแม่และภรรยาที่ดีตามความคาดหวังของรัฐ ชุมชน หรือครอบครัวอย่างถึงรากอีกด้วย

นวนิยายเรื่อง *ซามาน* ได้รับความยกย่องทั้งในแง่ความรู้มรดกด้านภาษา ความตรงไปตรงมา และการสนับสนุนสิทธิเสรีภาพของผู้หญิง (Hatley, 1999; Marching, 2007) โดยความสำเร็จของนวนิยายเรื่องนี้ จึงได้กระตุ้นให้นักเขียนสตรีอินโดนีเซียอีกรุ่นใหม่หลายคนลุกขึ้นมาผลิตเรื่องสั้นหรือนวนิยายที่ทำทลายคุณค่าสังคมแบบชายเป็นใหญ่ เช่น เดวี เลสตารี (Dewi Lestari) ดินาร มาเอสอา อายุ (Djenar Maesa Ayu) และฟิรา บาสูกี (Fira Basuk) โดยเทิดทูลคุณค่าความเป็นปัจเจกบุคคล สิทธิเสรีภาพ และความเท่าเทียมทางเพศ รวมทั้งพูดถึงความรู้สึกทางเพศของผู้หญิงอย่างตรงไปตรงมาเช่นกัน แต่การมีลักษณะอันโดดเด่นทางวรรณกรรมที่ไม่เหมือนใครและไม่เคยมีมาก่อนหน้านั้น โดยเฉพาะการพูดถึงเรื่องทางเพศอย่างตรงไปตรงมา ก็ทำให้นักเขียนสตรีกลุ่มนี้ได้รับทั้งคำชื่นชมและการต่อต้าน โดยถูกเรียกอย่างมีนัยยะดูแคลนจากนักเขียนชายว่า “*Sastra wangi*” [วรรณกรรมรัฐจวน] หรือวรรณกรรมที่อบอวลด้วยกลิ่นของสตรี (Sangrat, 2012)

นักเขียนสตรีอินโดนีเซียในกลุ่ม “วรรณกรรมรัฐจวน” ค่อนข้างมีความหลากหลายในแง่ของปุมหลังทางศาสนา ทว่าคนเหล่านี้ก็มีปุมหลังร่วมกันในหลายด้าน เช่น เกิดและเติบโตมาในยุค สุฮาร์โต มีการศึกษาระดับสูง ตลอดจนทำงานและอาศัยในเขตเมือง โดยยึดมั่นในคุณค่าแบบประชาธิปไตยแบบเสรี สิทธิเสรีภาพของสตรี และต่อต้านอุดมคติหรือคุณค่าแบบชายเป็นใหญ่ แต่กระนั้น ก็ต่างจากนักเขียนสตรีอินโดนีเซียอีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งได้ก้าวขึ้นมามีบทบาททั้งการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรีและในแวดวงวรรณกรรมอินโดนีเซียเช่นกัน คือ กลุ่มนักเขียนสตรีมุสลิมอินโดนีเซีย โดยคนเหล่านี้มักมีปุมหลังเกี่ยวกับชีวิตทางสังคมและการเมืองคล้ายกันกับกลุ่ม “วรรณกรรมรัฐจวน” คือ เกิดและเติบโตในยุคสุฮาร์โต อย่างไรก็ตามปุมหลังทางการศึกษาจากสถาบันการศึกษาอิสลาม ก็ทำให้อิทธิพลหรือคำสอนในอิสลามมีบทบาทอย่างโดดเด่นในกลุ่มนักเขียนมุสลิมสตรีอินโดนีเซีย ซึ่งได้ก่อให้เกิดวรรณกรรมแนวศาสนาเรียกว่า “*novel islami*” [โนเวล อิสลามิ] หรือนวนิยายอิสลามขึ้น โดยวิพากษ์สังคมแบบปิตาธิปไตย ความรุนแรงต่อผู้หญิง และสนับสนุนบทบาททางสังคมของสตรี แต่คำสอนในศาสนาอิสลามนั้นมีบทบาทสำคัญในนวนิยายและชีวิตครอบครัว (Arimbi, 2009)

บทบาทของคำสอนอิสลามในชีวิตครอบครัว พบในนวนิยายอิสลามหลายเรื่อง ดังเช่นนวนิยายชิ้นสำคัญเรื่อง *Perempuan Berkabung Sorban* [หญิงสาวโศกเศร้าสะระบัน] (Abidah El Khalieqy, 2001) ของอาบิดะฮ์ เอล คาลิด (Abidah El Khalieqy) เป็นเรื่องราวชีวิตของหญิงสาวมุสลิมคนหนึ่งที่เกิดและเติบโตในครอบครัวครูสอนศาสนา ซึ่งมีลักษณะแบบปิตาธิปไตยสูง ที่ได้ลุกขึ้นมาตั้งคำถามต่อการใช้ความรุนแรงต่อผู้หญิง และการให้อำนาจอันสิ้นเกินแก่ผู้ชาย รวมทั้งการตีความคำสอนศาสนาอิสลามที่ถูกครอบงำโดยผู้ชาย เนื่องจากการตีความคำสอนศาสนาอิสลามแบบเดิมนั้น ทำให้ผู้หญิงมุสลิมอินโดนีเซียจำนวนมากประสบกับความทุกข์ทรมานทั้งร่างกายและความรู้สึก แต่จำต้องเก็บซ่อนหรือสงบปากสงบคำเอาไว้อย่างเงียบ ๆ ภายในรั้วบ้านและโรงเรียนสอนศาสนา ซึ่งกลายเป็นความทรงจำ

หรือประสบการณ์ทางอารมณ์ที่อยู่ตรงข้ามกับความอบอุ่นแบบครอบครัว เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ได้รับจากครอบครัวที่มีลักษณะแบบสังคมชายเป็นใหญ่ ดังนั้นจึงเป็นการสูญเสียที่จำเป็นต้องได้รับการเปลี่ยนแปลงแก้ไขในปัจจุบัน

“อานิสสา” (Anissa) ตัวละครเอกในนวนิยายซึ่งประสบกับความทุกข์ทรมานมาตั้งแต่ยังเป็นเด็กหญิง จนกระทั่งเธอถูกพ่อบังคับให้แต่งงานแบบคลุมถุงชนที่ไม่ได้วางบนความรักระหว่างปัจเจกบุคคลและทัศนคติแบบปิตาธิปไตย จึงได้กระตุ้นให้เธอลุกขึ้นมาต่อสู้เพื่อผู้หญิง โดยหวังปลุกเร้าความกล้าหาญ สร้างความเชื่อมั่น และเป็นแบบอย่างให้แก่ลูกสาวในครอบครัวมุสลิมคนอื่น ๆ ว่าผู้หญิงก็มีศักยภาพไม่ด้อยกว่าผู้ชายถ้าได้รับโอกาสอย่างทัดเทียมกัน โดยเฉพาะในเรื่องการศึกษา เพราะการมีความรู้แบบอื่นนอกเหนือจากโรงเรียนสอนศาสนา จะทำให้ผู้หญิงเป็นมากกว่าแม่บ้านหรือภรรยาที่ต้องคอยปรนนิบัติสามี ทำกับข้าว หรือเลี้ยงลูก หากแต่สามารถทำงานในบริษัท ในสถาบันของรัฐ หรือในเวทีทางการเมืองระดับชาติ นอกจากนี้ อานิสสาในนวนิยาย *หญิงสาวโพกผ้าสาร์บั่น* ไม่เพียงแสดงให้เห็นว่าผู้หญิงมีศักยภาพทั้งกำลังและจิตใจในการขึ้นเป็นผู้นำทางสังคมหรือครอบครัวเหมือนกับผู้ชาย หากยังได้นำเสนอ เรื่อยกร้อง ปรารภนา หรือไต่หาผู้ชายมุสลิมหรือสามีในอุดมคติของหญิงสาวมุสลิมรุ่นใหม่อีกด้วย โดยต้องเป็นคนอ่อนโยน เคารพสิทธิของสตรี และเป็นมุสลิมที่ดี แทนที่จะเป็นพ่อหรือสามีที่หยาบกร้าน แข็งกระด้าง และชอบใช้ความรุนแรงเหมือนเช่นที่ผู้หญิงมุสลิมอินโดนีเซียได้ประสบมาในยุคสุฮาร์โต

ความพยายามสถาปนาอุดมคติครอบครัวแบบใหม่ผ่านนวนิยายอินโดนีเซีย

หลังจากการปฏิรูปทางการเมืองเสร็จสิ้นใน ค.ศ.2004 ปัญหาความรุนแรงทุเลาลง และระบอบประชาธิปไตยกำลังตั้งมั่น ในขณะเดียวกัน ศาสนาอิสลามมีบทบาทในชีวิตครอบครัวและชีวิตสาธารณะมากขึ้น ดังจะเห็นได้ในเวทีทางการเมืองระดับชาติหรือในวรรณกรรมที่เชิดชูบทบาทศาสนาอิสลามในการเมืองและวรรณกรรมออกมาจำนวนมาก (Buehler, 2016; Ricklefs, 2012) อย่างไรก็ตาม นวนิยายของมะฮ์ฟูต อิดวาน นักเขียนหนุ่มมุสลิมอินโดนีเซียรุ่นใหม่ ได้แสดงให้เห็นถึงการอยู่ระหว่างกลางของงานวรรณกรรมแบบทางโลก (secular) หรือ “วรรณกรรมรัฐจวน” และวรรณกรรมอิสลาม แม้ศาสนาอิสลามจะยังคงปรากฏบทบาทในชีวิตประจำวันของผู้คน การแต่งงาน และความสัมพันธ์กับผู้อื่น แต่ชีวิตของชาวมุสลิมในนวนิยายของมะฮ์ฟูตนั้น ก็แสดงให้เห็นถึงภาพของชีวิตจริง ๆ ที่อาจผิดพลาด ไม่สมหวัง หรือล้มเหลวเฉกเช่นคนทั่ว ๆ ไป ทั้งมักเรื่องราวชีวิตครอบครัวหรือชีวิตของคนหนุ่มสาวชาวมุสลิมที่มีสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจไม่สูงมากนัก เช่น ชาวบ้านในชนบท แรงงานข้ามชาติ และหนุ่มสาวมุสลิมรุ่นใหม่ที่เกิดจากมหาวิทยาลัยในท้องถิ่น แทนที่จะเป็นปัญญาชนที่อาศัยอยู่ในเมืองหรือชาวมุสลิมที่มีปมหลังจากโรงเรียนหรือมหาวิทยาลัยศาสนา

อย่างไรก็ตาม เฉกเช่นนวนิยายเรื่องอื่นที่ความทรงจำเกี่ยวกับความอบอุ่นและความสูญเสียสิ่งอันเป็นที่รักยังเป็นแกนกลางสำคัญสิ่งขับเคลื่อน ร้อยรัด และการไต่หารูปแบบชีวิตครอบครัวในอุดมคติ

ที่ดีกว่า ในนวนิยายเล่มแรกของมะฮ์ฟูตเรื่อง *Ulid: Sebuah Novel* [อุลิด: นวนิยายเรื่องหนึ่ง] (Mahfud Ikhwan, 2009) นำเสนอเรื่องราวของครอบครัวชาวมุสลิมที่ยากจนครอบครัวหนึ่งจากพื้นอันห่างไกลในชวา ซึ่งต่อมากลายเป็นแรงงานข้ามชาติในประเทศมาเลเซีย โดยเล่าผ่านประสบการณ์ชีวิตตั้งแต่ในวัยเด็กของเด็กชายคนหนึ่งนามว่า “อุลิด” (Ulid) ผู้เกิดมาในช่วงทศวรรษ 1980 อันเป็นยุคสมัยแห่งการพัฒนาที่ได้สร้างความมั่งคั่งมาสู่อินโดนีเซีย กระนั้น ปัญหาความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจก็ทำให้ครอบครัวชาวชนบทพลัดพรากจากกัน เพราะต้องดิ้นรนหางานทำในเขตเมือง นิคมอุตสาหกรรม หรือเป็นแรงงานต่างด้าวในต่างประเทศ ดังที่ได้เกิดขึ้นกับชีวิตของอุลิดเมื่อโตเป็นหนุ่มและอยู่ในวัยทำงานรวมทั้งพ่อแม่ของเขา

ปัญหาความเหลื่อมล้ำและความยากจนของชาวบ้านในชนบทแห่งหมู่บ้านเลอเรก (Lerok) จึงทำให้ชีวิตครอบครัวชาวมุสลิมอินโดนีเซียในพื้นที่ไกลปืนเที่ยงนี้ จึงอยู่ห่างไกลจากภาพครอบครัวสุขสันต์ที่ถูกเน้นย้ำอยู่เสมอในยุคสุฮาร์โต แม้ความรู้สึกอบอุ่นจากครอบครัวในวัยเด็กของอุลิดจะยังอยู่ในความทรงจำ และได้รับกระตุ้นให้แสดงออกผ่านความปรารถนาถึงชีวิตครอบครัวที่สมบูรณ์หรือการอยู่กันอย่างพร้อมหน้าพร้อมตากัน แต่ความพยายามในการรักษาชีวิตครอบครัวตามความปรารถนาของอุลิดก็ล้มเหลว เนื่องจากสุดท้ายแล้วเขาจำต้องละทิ้งความใฝ่ฝันในวัยเด็ก หมู่บ้าน ความเรียบง่าย และความผูกพันกับบ้านเกิดเมืองนอน เพื่อไปหางานทำในมาเลเซียเหมือนกับคนรุ่นพ่อแม่และคนหนุ่มสาวรุ่นราวคราวเดียวกัน อย่างไรก็ตาม การสูญเสีย การพลัดพราก หรือการไปอยู่ในถิ่นที่ห่างไกลจากครอบครัวหรือมาตุภูมิ อันเกิดจากปัญหาความยากจนหรือความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ดูเหมือนจะยิ่งกระตุ้นให้ความรู้สึกการโหยหาความอบอุ่นในครอบครัวที่สมาชิกทุกคนในครอบครัวสามารถอยู่กันอย่างพร้อมหน้าในหมู่บ้านอันแสนเรียบง่ายทวีเข้มข้นขึ้น

นอกจากนี้ ความรู้สึกโหยหาอดีตอันอบอุ่นของชีวิตครอบครัวที่ยังคงอยู่ในความทรงจำนั้น ยังเป็นการชวนกลับไปคิดถึงอดีต เพื่อจะทำความเข้าใจและแก้ไขความเข้าใจผิดต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น เพราะความขัดแย้งและความบาดหมางในอดีตนั้น ยังได้ส่งผลต่อเนื่องมาทั้งชีวิตส่วนตัวและชีวิตครอบครัวของชาวมุสลิมอินโดนีเซียบางครอบครัวในปัจจุบัน ดังเช่นในนวนิยายที่ได้เล่าเรื่องราวชีวิตครอบครัวชาวมุสลิมอินโดนีเซียสองครอบครัวในหมู่บ้านแห่งหนึ่งบนเกาะชวา เรื่อง *Kambing dan Hujan: Sebuah Roman* [แพะกับสายฝน: โรมานซ์เรื่องหนึ่ง] (Mahfud Ikhwan, 2015) อันเป็นนวนิยายที่มะฮ์ฟูตได้เริ่มลงมือเขียนพร้อม ๆ กับนวนิยายเรื่องแรกของตน โดยใช้เวลาในการเขียนจนจบทั้งสิ้นเกือบ 10 ปี หลังนวนิยายเรื่องนี้ถูกตีพิมพ์ออกมาก็ประสบความสำเร็จอย่างงดงาม โดยได้รับรางวัลชนะเลิศประเภทนวนิยายดีเด่นจาก “สถาบันศิลปะและการตา” ประจำปี ค.ศ.2014 ซึ่งเป็นสถาบันวัฒนธรรมที่ได้รับการยอมรับอย่างสูงในแวดวงนักเขียนชาวอินโดนีเซีย โดยในนวนิยายเรื่อง *แพะกับสายฝน* พิสูจน์ให้เห็นว่าอุดมคติเกี่ยวกับครอบครัวที่ปราศจากบาดหมางทางศาสนาเป็นผลดีต่อสังคมและชีวิตครอบครัว

ใน *แพะกับสายฝน* เป็นเรื่องราวความรักโรแมนติกและชีวิตครอบครัวของหนุ่มสาวชาวมุสลิมอินโดนีเซียรุ่นใหม่ ระหว่าง “ฟาเซีย” (Fauzia) และ “มิฟ” (Mif) ที่ต้องเผชิญหน้ากับปัญหาความขัดแย้งในเรื่องวิถีปฏิบัติและการตีความคำสอนในอิสลามระหว่างมุสลิมสมัยใหม่ (modernist) และมุสลิมสายจารีตหรือแบบดั้งเดิม (traditionalist) ณ หมู่บ้านจินตอง (Centong) ที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ในสมัยที่พ่อกับแม่ของคนหนุ่มสาวมุสลิมทั้งสองยังเป็นเด็ก ทั้งนี้หลังเหตุการณ์สังหารหมู่ชาวมุสลิมอินโดนีเซียในช่วงการกวาดล้างพรรคคอมมิวนิสต์อินโดนีเซีย และการโค่นล้มสุการ์โน ในระหว่าง ค.ศ.1965–1966 ความขัดแย้งและความบาดหมางระหว่างมุสลิมทั้งสองกลุ่มในหมู่บ้าน ก็ได้ทวีความรุนแรงและเข้มข้นมากขึ้นจนได้แบ่งแยกสมาชิกในหมู่บ้านเป็นสองกลุ่ม โดยกลุ่มหนึ่งรวมทั้งพ่อของฟาเซีย หรือ “ฟาซาน” (Fauzan) เพื่อนรักในวัยเด็กของ “อิส” (Is) พ่อของมิฟ กลายเป็นมุสลิมสายใหม่หรือสมัยใหม่ ขณะที่ชาวบ้านคนอื่น ๆ และอิส ยังคงเป็นมุสลิมสายเก่าหรือแบบจารีต

เมื่อเวลาผ่านไปหลายปี อดีตเพื่อนรักทั้งสองได้เติบโต แต่งงาน และมีลูก โดยยังคงอาศัยอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน ทว่ากลับไม่มีการพูดจาหรือมีปฏิสัมพันธ์ใด ๆ ต่อกัน เนื่องจากความขัดแย้งและความบาดหมางทางศาสนาและเรื่องส่วนตัวครั้งเก่าก่อนมิได้คลายหายไปกับกาลเวลา ซึ่งทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวของฟาซานกับครอบครัวของอิสจึงไม่ยุ่งเกี่ยวกัน อย่างไรก็ตาม เรื่องราวความขัดแย้งดังกล่าวดูเหมือนจะค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปเมื่อมิฟบุตรชายของอิส ได้ตกหลุมรักกับฟาเซีย บุตรสาวของฟาซานหลังจากทั้งสองได้เจอกันโดยบังเอิญบนรถโดยสารประจำทางขณะกำลังเดินทางกลับไปยังมหาวิทยาลัย และได้ติดต่อกันผ่านอีเมลล์ จนกระทั่งการติดต่อหรือการสื่อสารผ่านเทคโนโลยีสมัยใหม่และความใกล้ชิดได้พัฒนาจนกลายเป็นความรักที่เกิดขึ้นจากคนหนุ่มสาวทั้งสองฝ่าย อย่างไรก็ตาม เมื่อความรักถูกบ่มจนสุกงอมและมีการตัดสินใจจะแต่งงานกันตามแนวทางของอิสลามในฐานะมุสลิมที่ดี พ่อกับแม่ทั้งสองฝ่ายของคนหนุ่มสาวมุสลิมคู่นี้กลับยืนกรานไม่เห็นด้วยต่อการตัดสินใจดังกล่าว และก็ได้ให้เหตุผลใด ๆ แก่บุตรของพวกเขาอย่างกระจ่างแจ้ง

แม้ปัญหาความบาดหมางในอดีตและความแตกต่างในจารีตทางศาสนาระหว่างสองครอบครัว หรือความไม่ลงรอยกันระหว่างมุสลิมสายใหม่และสายเก่าในอินโดนีเซียก็เป็นเรื่องที่คนมุสลิมอินโดนีเซียรับรู้มานานแล้ว แต่สำหรับคนหนุ่มสาวมุสลิมอินโดนีเซียรุ่นใหม่กลับมองว่าปัญหานี้ควรได้รับการแก้ไขหรือทำให้ดีขึ้น ดังนั้นเมื่อความบาดหมางทางศาสนากลายเป็นอุปสรรคของความรักซึ่งทำให้ฟาเซียเอยปากชวนมิฟให้หนีไปกับเธอ แต่มิฟไม่ต้องการแหกमानประเพณีและศาสนา โดยยืนยันว่าจะเผชิญหน้าฝ่าฟันอุปสรรคไปด้วยกัน เพราะเขาเชื่อมั่นว่าการปรึกษาหารือและการพูดถึงเรื่องในอดีตอย่างเปิดเผย แทนที่จะเก็บงำเอาไว้ นั่นก็จะทำให้ครอบครัวของทั้งสองจะสามารถปรับความเข้าใจและรื้อฟื้นความสัมพันธ์อันดีกันได้

ฉากหรือเรื่องราวหลังจากนั้นจึงเป็นการย้อนกลับไปในช่วงเวลาในอดีตที่พ่อของคนหนุ่มสาวมุสลิมทั้งสองยังเป็นเด็ก อันเป็นช่วงเวลาที่เป็นเพื่อนรักค่อย ๆ เผชิญกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและศาสนาจนกระทั่งเกิดความแตกแยกขึ้นในหมู่บ้าน ซึ่งได้ทำลายความสัมพันธ์ระหว่างคนใน

หมู่บ้านถึงขั้นไม่อาจประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในชีวิตประจำวันร่วมกันได้ อย่างไรก็ตาม การที่มิฟและเฟาเซียได้ใช้ความพยายามปรึกษาและพูดคุยอย่างเปิดอกกับฝ่ายผู้เป็นพ่อ ความสัมพันธ์ของครอบครัวทั้งสองจึงค่อย ๆ ดีขึ้น อีกทั้งยังน่าสนใจว่าแม่พ่อของหนุ่มสาวทั้งสองจะเป็นชาวมุสลิมเคร่งครัดศาสนา แต่ก็ต่างจากพ่อในครอบครัวแบบปิตาธิปไตยเหมือนในสมัยสุฮารโต ดังที่ถูกลำเสนอในนวนิยายของนักเขียนสตรีมุสลิม เพราะพ่อใน *แพะกับสายฝน* มีความใจกว้าง ยอมรับฟังความคิดเห็นคนอื่น และคำนึงถึงการมีชีวิตครอบครัวที่มีความสุข แทนที่จะแสดงความเด็ดขาด ไม่รับฟังความคิดเห็นหรือคำนึงถึงความรู้สึกของลูก ในที่สุด หลังครอบครัวทั้งสองฝ่ายก็ได้หันหน้ามาสร้างความปรองดอง ความอบอุ่นและการสูญเสียของครอบครัวจึงถูกถูกลบเลือนมา โดยเฟาเซียกับมิฟได้แต่งงานกัน ส่วนพ่อของทั้งสองก็กลับมาฟื้นฟูความสัมพันธ์ในฐานะเพื่อนรักอีกครั้ง

อภิปรายผล

จากการศึกษา พบว่า ข้อค้นพบของผู้วิจัยนั้นสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 และ 2 ที่ต้องการแสดงให้เห็นถึงอุดมคติเรื่องครอบครัวหรือระบบครอบครัวของชาวมุสลิมอินโดนีเซียจากยุคสุฮารโตจนถึงช่วงยุคหลังสุฮารโต ทั้งนี้ระบบครอบครัวในยุคสุฮารโตมีลักษณะความสัมพันธ์อย่างแยกไม่ออกจากระบอบการเมืองแบบอำนาจนิยม ซึ่งเป็นแนวคิดที่มองว่ารัฐหรือสังคมเป็นเหมือนครอบครัว โดยใช้เพศสภาพมาเป็นตัวกำหนดบทบาทหน้าที่ของชาวอินโดนีเซียทั้งในชีวิตทางสังคมและการเมืองรวมทั้งในชีวิตครอบครัว ซึ่งทำให้ผู้ชายมีบทบาทหน้าที่และอำนาจเหนือผู้หญิง นอกจากนี้แล้ว ระบบครอบครัวดังกล่าวยังวางอยู่บนอุดมคติทางความรู้สึกแบบครอบครัวที่มีลักษณะจำเพาะแตกต่างจากในช่วงยุคสุฮารโน คือ ความรู้สึกอบอุ่นและการสูญเสีย หรือความรู้สึกโหยหาอดีต ในฐานะเสมือนทางสังคมและความรู้สึกที่ก่อรูปและรักษาความเป็นครอบครัวไว้อีกด้วย

หลัง ค.ศ.1998 สังคมอินโดนีเซียถูกปฏิรูปให้เป็นประชาธิปไตยและมีเสรีภาพมากขึ้น โดยระบบครอบครัวแบบปิตาธิปไตยนั้นถูกประณามทั้งจากนักเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิสตรีและกลุ่มนักเขียนสตรี เพราะทำให้ผู้หญิงตกอยู่สถานะเปราะบางและต้องทนทุกข์จากการปฏิบัติที่ไม่ยุติธรรมต่อผู้หญิง งานวรรณกรรมของนักเขียนสตรีอินโดนีเซียจึงปรากฏออกมาในช่วงเวลาดังกล่าว โดยมีนำเสนอคุณค่าใหม่ ๆ ที่สอดคล้องกับยุคสมัยที่แนวคิดเรื่องประชาธิปไตย ความเท่าเทียม และสิทธิสตรี ได้รับการยกย่องอย่างสูงส่ง ดังนั้น ภาพของผู้หญิงแกร่ง กล้าหาญ มีความรู้ และมีส่วนร่วมทางการเมืองจึงกลายเป็นสิ่งที่ได้รับการยกย่อง ในขณะที่ภาพของความเป็นชายที่ก้าวร้าว ใช้ความรุนแรง เผด็จการ หรืออารมณ์ฉุนเฉียวกลายเป็นสิ่งที่ถูกประณามและไม่เป็นที่ต้องการ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในงานเรื่อง *Illiberal democracy in Indonesia: The ideology of the family state* (Bourchier, 2015) ได้ชี้ให้เห็นถึงการกลับมาของระบอบการเมืองแบบอำนาจนิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความพยายามฟื้นฟูอุดมคติรัฐแบบครอบครัวของรัฐบาลนั้น ดูเหมือนสอดคล้องกับ

ปรากฏการณ์ทางการเมืองในอินโดนีเซีย ที่อาจเรียกได้ว่า “เลี้ยวขวา” หรือการหันไปสู่การใช้อำนาจปราบปราม และยังมีการควบคุมเสรีภาพในการแสดงออกมากขึ้น ดังปรากฏอยู่ในการสังเกตการณ์ถึงภูมิทัศน์ทางสังคม การเมือง และศาสนา ตลอดจนในวงจรกรรมของอินโดนีเซีย (Aspinall et al, 2019; Bouchier, 2019; Diprose, McRae, & Hadiz, 2019) กระนั้น บทความวิจัยชิ้นนี้ชี้ให้เห็นว่าระบอบการเมืองหรือระบบครอบครัวใดที่ไม่เปิดกว้างหรือมีทางเลือกให้แก่ปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มคนที่อาจปรับเปลี่ยนเมื่อเผชิญกับความขัดแย้งทุกขั้วแล้ว ไม่ช้าไม่นานก็จะนำมาสู่ความขัดแย้งและความตึงเครียดทางสังคมและการเมืองจนอาจนำไปสู่ความรุนแรงได้

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

สำหรับบทความวิจัยชิ้นนี้ได้พยายามบุกเบิกการศึกษาสังคมผ่านชีวิตครอบครัวและประสบการณ์ทางอารมณ์ด้วยกรอบคิดแบบใหม่ ดังนั้น งานวิจัยนี้จึงเป็นแนวทางแบบใหม่ ๆ สำหรับนักศึกษาหรือนักวิจัยในมหาวิทยาลัยและสถาบันการวิจัยต่าง ๆ ที่ต้องการศึกษาเรื่องเกี่ยวกับชีวิตครอบครัวไม่ว่าในสังคมมุสลิมไทย หรือในสังคมอื่น ๆ เพราะจะช่วยให้เราสามารถเสนอทางออกหรือแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในครอบครัว อันเป็นรากฐานสำคัญของการมีชีวิตที่ดีของพลเมืองในทุกสังคม

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

บทความวิจัยชิ้นนี้มีประโยชน์อย่างยิ่งต่อรัฐบาลหรือสถาบันต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่ออกนโยบายสาธารณะใด ซึ่งอาจจะส่งผลกระทบต่อสิทธิเสรีภาพของประชาชน เพราะการมีเสรีภาพทางความคิดและความรู้สึกโดยปราศจากการบังคับขู่เข็ญหรือการลงโทษอย่างรุนแรงนั้นเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยลดความเสี่ยงความขัดแย้งและสร้างสันติสุขในครอบครัวและประเทศชาติ

องค์ความรู้ใหม่

จากการวิจัยครั้งนี้ได้ค้นพบแนวทางในการศึกษาเรื่องครอบครัว ระบบครอบครัว คุณค่าอุดมการณ์ และประสบการณ์ทางอารมณ์แบบใหม่ ซึ่งยังชี้ให้เห็นอีกด้วยว่าระบอบการเมือง เรื่องเกี่ยวกับชีวิตครอบครัวหรือความเป็นครอบครัวมี และอารมณ์ความรู้สึกความสัมพันธ์อย่างแนบแน่น

1) ระบอบการเมืองแบบใดที่มีลักษณะอำนาจนิยม มีลักษณะแบบบิดาธิปไตยหรือให้คุณค่ากับความเป็นชายสูง และมีการจำกัดสิทธิเสรีภาพของประชาชนนั้น ก็มักจะพบว่าเกิดปัญหาความขัดแย้งและความตึงเครียดในครอบครัวสูง

2) กฎเกณฑ์ คุณค่า อุดมคติ และอารมณ์ความรู้สึก มีบทบาทสำคัญในการหล่อเลี้ยงความเป็นครอบครัวและความอยู่ดีมีสุขในครอบครัว

3) ครอบครัวที่วางอยู่แนวคิดแบบประชาธิปไตย ซึ่งให้คุณค่าแก่สิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาคทางเพศ และการมีส่วนร่วมในปัญหาทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจอย่างเท่าเทียม มักจะสามารถคลี่คลายความขัดแย้งได้อย่างสันติสุข โดยยังลดความรุนแรงภายในครอบครัวอีกด้วย

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “ประวัติศาสตร์อารมณ์ของชาวจีนในเอเชียจากยุคอาณานิคมจนถึงยุคหลังสหัสวรรษ” หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา มหาวิทยาลัยนเรศวร โดยได้รับทุนสนับสนุนจากโครงการปริญญาเอกกาญจนาภิเษก (คปก.) รุ่นที่ 21 ประจำปีงบประมาณ 2562 เลขที่สัญญา PHD/0088/2561 จากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)

References

- Abidah El Khalieqy. (2009). *Perempuan berkalung sorban* (6th ed.). Arti Bumi Intaran.
- Arimbi, D. A. (2009). *Reading contemporary Indonesian Muslim women writers: Representation, identity and religion of Muslim women in Indonesian fiction*. Amsterdam University Press.
- Arnez, M. & Dewojati, C. (2010). Sexuality, morality and the female role: Observations on recent Indonesian women's literature. *Asiatische Studien/Études Asiatiques*, 64(1), 7–38.
- Arnez, M. (2009). Dakwah by the Pen: Reading Helvy Tiana Rosa's Bukavu. *Indonesia and the Malay World*, 37(107), 45–64.
- Aspinall, E. & Fealy, G (Eds.). (2010). *Soeharto's new order and its legacy essays in honour of Harold Crouch*. ANU E Press.
- Aspinall, E., Fossati, D., Muhtadi, B., & Warburton, E. (2019). Elites, masses, and democratic decline in Indonesia. *Democratization*, 27(4), 505–526.
- Aveling, H. (2007). Indonesian literature after Reformasi: The tongues of women. *Kritika Kultura*, 8, 5–34.
- Ayu Utami. (1998). *Saman*. KPG.
- Blackburn, S. (2004). *Women and the state in modern Indonesia*. Cambridge University Press.
- Bourchier, D. (2015). *Illiberal democracy in Indonesia: The ideology of the family state*. Routledge.
- Bourchier, D. M. (2019). Two decades of ideological contestation in Indonesia: From democratic cosmopolitanism to religious nationalism. *Journal of Contemporary Asia*, 49(5), 713–733.
- Buehler, M. (2016). *The Politics of Shari'a law: Islamist activists and the state in democratizing Indonesia*. Cambridge University Press.

- Cammack, M. (1989). Islamic Law in Indonesia's New Order. *International & Comparative Law Quarterly*, 38(1), 53–73.
- Chin, G. V. S. (2017). State Ibuism and one happy family: Polygamy and the “good” woman in contemporary Indonesian narratives. In G. V. S. Chin, K. Mohd Daud (Eds.), *The Southeast Asian woman writes back: Gender, identity and nation in the literatures of Brunei Darussalam, Malaysia, Singapore, Indonesia and the Philippines* (pp. 89–106). Springer Singapore.
- Curnow, H. M. (2007). *Women on the margins: An alternative to kodrat?*[Unpublished Doctoral dissertation, University of Tasmania].
- Danerek, S. (2006). *Tjerita and Novel: Literary discourse in post New Order Indonesia*. Lund University.
- Diprose, R., McRae, D., & Hadiz, V. R. (2019). Two decades of Reformasi in Indonesia: Its illiberal turn. *Journal of Contemporary Asia*, 49(5), 691–712.
- Hatley, B. (1999). New directions in Indonesian women’s writing? The novel *Saman*. *Asian Studies Review*, 23(4), 449–460.
- Hefner, R. W. (2000). *Civil Islam: Muslims and democratization in Indonesia*. Princeton University Press.
- Mahfud Ikhwan. (2016). *Ulid: Sebuah novel* (2nd ed). Pustaka Ifada.
- Mahfud Ikhwan. (2018). *Kambing dan hujan: Sebuah roman* (2nd ed.). Bentang.
- Marching, S. T. (2007). Descriptions of female sexuality in Ayu Utami’s *Saman*. *Journal of Southeast Asian Studies*, 38(01), 133–146.
- McGlynn, J. H. (2000). Silenced voices, muted expressions: Indonesian literature today. *Manoa*, 12(1), 38–44.
- Nor Ismah, (2011). The new generation of women writers from the pesantren tradition in Indonesia. *Explorations*, 11(1), 105–120.
- Reddy, W. (2001). *The navigation of feeling: A framework for the history of emotions*. Cambridge University Press.
- Ricklefs, M. C. (2012). *Islamisation and its opponents in Java: A political, social, cultural and religious history, c. 1930 to present*. NUS Press.
- Robinson, K. M. (2008). *Gender, Islam, and democracy in Indonesia*. Routledge.

- Sangrat, A. (2012). *Forbidden desire: Sex and love in Fragrant Literature by Indonesian contemporary women authors*[Unpublished master's thesis, Walailak University].
- Sears, L. J. (2007). Reading Ayu Utami: Notes toward a study of trauma and the archive in Indonesia. *Indonesia*, (83), 17–39.
- Shiraishi, S. S. (1997). *Young heroes: The Indonesian family in politics*. Cornell University, Southeast Asia Program.
- Suryakusuma, J. I. (1996) 'The state and sexuality in New Order Indonesia', in L. J. Sears (Ed.), *Fantasizing the Feminine in Indonesia* (pp. 92–119), Duke University Press.
- Van Dijk, K. (2001). *A country in despair: Indonesia between 1997 and 2000*. KITLV Press.
- Van Doorn–Harder, N. (2002). The Indonesian Islamic debate on a woman president. *SOJOURN*, 17(2), 164–190.
- Warwick, D. P. (1986). The Indonesian family planning program: Government influence and client choice. *Population and Development Review*, 12(3), 453–490.
- Wieringa, S. (2003). The birth of the New Order state in Indonesia: Sexual politics and nationalism. *Journal of Women's History*, 15(1), 70–91.